

MU'TEZİLE FIKIH USÛLÜ ve el-BASRÎ'NİN "el-MU'TEMED" ADLI ESERİ*

Muhammed Hamidullah

Çeviren: Ömer Aslan
Dr. Cumhuriyet Ü. İlahiyat F.
oaslan@cumhuriyet.edu.tr

İslam düşünce tarihinde Mu'tezile'nin önemli bir yeri vardır. Siyasi ve dini sebeplerle Mu'tezile'ye dair bilgiler ikinci el kaynaklardan edinile gelmiştir. Bu da Mu'tezile hakkında yanlış kanaatler beslenmesine yol açmıştır. Mu'tezile'nin en önemli müelliflerinden olan Ebu'l-Hüseyin el-Basrî ve onun el-Mu'temed adlı fıkıh usûlüne dair eseri, Mu'tezile üzerindeki bu karanlık perdenin kaldırılmasında çok önemli rol oynayacaktır. Bu kitap son zamanlara kadar ya bilinmiyordu, ya da kaynak olarak kullanılacak durumda değildi. Muhammed Hamidullah büyük bir özveri ile bu kitabı İstanbul başta olmak üzere dünya kütüphanelerinde bulunan yazmalardan hareketle neşredip ilim alemine armağan etmiştir. Kitapta son derece önemli bilgiler yer almaktadır. bu yazı, Hamidullah'ın kitabın tahkikine yazdığı Fransızca önsözün ve tanıtım yazısının tercümesidir.

GİRİŞ

Burada yayınlama mutluluğunu tattığımız kitabın iki karakteristik özelliği vardır. Bunlardan biri, bu kitabın bir *usûl-i fıkıh* eseri olması, diğeri de bunun *mu'tezili* bir eser olma özelliği taşımasıdır. Eserde göze çarpan bu iki husus, daha detaylı bir şekilde tespit edilmek durumundadır.

USÛLÜ'L-FIKIH

Comte Léon Ostrorog (ö.1932)¹'un, yüzüncü yıl kutlamaları esnasında Londra Üniversitesi'nde yaptığı *Roots of Law* ("Racines de la Loi"- "Hukukun Kaynakla-

* Bu yazı, Muhammed Hamidullah'ın Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin *Kitabu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh*, (Dımaşk 1964) adlı eserinin tahkikine yazdığı Fransızca giriş kısmının tercümesidir.

¹ Leh asıllı, Fransız hukukçu ve doğubilimci. İslam hukuku üzerinde çalışmalar yapmış, Oxford ve Lahey üniversitelerinde öğretim üyeliğinde bulunmuştur. 1900'lerde Osmanlı hükümetince İstanbul'a çağırılmış; Adliye nezaretinde ve Tekel idaresinde danışmanlık yapmıştır. Darulfünun'da ders vermiş ve

rı") adlı konuşmada belirttiği gibi, *usûl-i fıkıh* ilmi, Batının Greko-Romenlerinde bulunmadığı gibi, Doğunun Babil, Çin, Hindistan, İran, Mısır ve diğer yerlerinde de benzeri ve karşılığı bulunmayan ve dünyada ilk defa Müslümanlar tarafından ele alınan hukûk bilimine ait ilimlerden biridir.

Gelenek ve göreneğe bağlı olarak, veya bir hususa binaen konulan yasalar, *ubi societas ibi jus*: toplumun olduğu yerde hukuk da vardır, sözünü doğrular derecede, insan toplumunda oldum olası mevcuttur. Nitekim insanlık tarihinde Çin, Hindistan ve diğer medeniyetlerin yasaları bir tarafa, meşhur *Hammurabi kanunları*, Greklerin *on iki buyrukları*, *Gaius* ve *Justinyen kanunları* mevcuttur. Fakat bu yasalarda, sadece bazı davranış kuralları söz konusu olup, buralarda soyut ve teorik olarak bir hukuk biliminden bahsetmek olası değildir. *Usûl-i fıkıh* disiplini ise, dünyada hukuk bilimini düzenleyen ilk girişim olup, birbirinden farklı tutum ve davranışları açıklayan kurallardan farklı olarak, hangi ülke ve çağda olursa olsun, hukuk eğitiminde değişikliklerin uygulanabileceği bir bilimdir.

İslam hukukçuları, çalışmalarında bu konuyu farklı iki alana ayırarak, kökler (*usûl*) ve her zaman artan yasa ağacının² dalları (*fûru*) şeklindeki ifadelerle adlandırmışlardır. Hukuktaki "Fûru'lar" (fer'i hükümler) her hangi bir ülkenin kanunu kadar bölümleri kapsamaktadır. İslam hukûkunun bu "fûru'u", eski ya da yeni diğer insan topluluklarının sahip oldukları şeye benzemektedir. Buna karşılık "Usûl"(terimi) ile de İslam hukukçuları; hem hukuk felsefesini, hem hukuk metodolojisini (hukuk usulünü), hem mevzuat bilimini, hem de aynı zamanda yorum/açıklama, tümdengelim, uygulama ve yürürlükten kaldırma gibi durumları kapsayan bir şeyi kastetmektedirler. Usûl eserlerinde bireysel disiplin kaynaklarından, otoritenin kullandığı yasaların menşeyinden ve farklılıklarından, otoriteler karşısındaki sessizlik ve her türlü baskıdan dolayı meydana gelen çatışmalarda oluşan zorlukların üstesinden gelme durumlarından bahsedilmektedir.

Bu konuda ilk olarak yazılan eserin ne olduğu bilinmemektedir, fakat bu konuda tümü ile bizi başarıya ulaştıran en eski eser, Mecid Haddûri tarafından İngilizce'ye çevrilen Şafi'i (204/819)'nin meşhur *er-Risale*'sidir. İbn Hallikan, biyografiye dair eserinde (II, 304) Hanefî ekolüne göre yapılan ilk çalışmanın, Ebu Yûsuf tarafından kaleme alınan "*Usûlü'l-Fıkıh*" olduğunu bildirmektedir. el-Basrî, el-Mu'temed adlı mevcut eserinde fıkıh usulü konusuna dair her şeyi eş-Şeybanî (189/805)'nin (Usûl-ü Fıkıh adlı) eserinde yazdığı görüşündedir (yani, Basri'ye göre Şafii'nin Risa-

1914'te görevi sona erince Fransa'ya dönmüştür. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra tekrar İstanbul' gelmiş ve Osmanlı hükûmetine vermiş olduğu raporları Paris'te yayımlamıştır. İslam hukukçusu el-Maverdi'nin el-Ahkamu's-Sultaniye'sini açıklamalı olarak Fransızca'ya çevirmiştir... (Bilgi için bkz. Büyük Larousse, XX, 8955).

2 Kur'âni bir ifade (ayet), İbrahim, 14 / 24: "Onun aslı/kökü (yerde) sabit, fer'i/dalları göktedir."

lesi, Şeybânî'nin Usûl-ü Fıkıh ile aynı konuları (ermektedir). Bu arada bizzat Ebu Hanife (150/767)'ye atfedilen "*Kitabu'r-Re'y*" (Livre sur l'Opinion Juridique)'i de unutmamak gerekir. O halde el-Basrî, (436/1044)'nin mevcut eseri bu alanda ilk örnek değildir, fakat Mu'tezile ekolüne göre konuyu gözler önüne seren bir eser olarak eşsiz bir öneme sahiptir.

MU'TEZİLE

İslam'da hukuk kadar, din, mezhep ve inanç gibi temel konular da mevcuttur. Hal böyle olunca i'tikat mezheplerini hukuk ekollerinden ayırmak oldukça zordur. Hangi nedenle olursa olsun, İslamî anlayışta bir grup, genel olarak Mu'tezile adı altında isimlendirilmiştir. Onların menşeleri bilinmemektedir. II./VIII. yüzyıldan itibaren onların fikir babalarına (imam) rastlanılmaktadır. Muhalifleri tarafından, ayrılan ve uzaklaşan anlamındaki "*mu'tezile*" sözcüğü ile çağrılan Mu'tezile'nin; kendilerini "*ashabu'l-adl ve't-tevhid*: adalet ve tevhit taraftarları" olarak adlandırdıklarını söyleyebiliriz. Eş'arî(324/936)'ye atfedilen bir anekdota göre bu olay şöyle cereyan etmiştir: Bir gün kelimî tartışmalarda çok tehlikeli bir taraftar, karşıt bir eleştiri getirince, o; "Kad i'tezele annâ: kuşkusuz o, bizden ayrıldı", demiştir. Bazıları, orijin yönünden nötr olma, bir kenarda ve tek başına kalma anlamına geldiğini ifade ettikleri "i'tezele" sözcüğünün, tarafsızlığı tercih eden bu ekole isim olarak verildiği görüşündedirler. Söz konusu tartışmalarda, "büyük günah, dinden imandan çıkarır mı, yahut günahkâr biri her zaman mümin olarak kalabilir mi?" şeklindeki sorular tartışılmıştır. "Günahkâr, ne mümindir, ne de kafirdir" diyen insanlar *Mu'tezile* adı altında formüle edilmişlerdir.

Fakat, İbn Murtaza ez-Zeydî (840)'nin *Münyâtü'l-Amel*'inde söylediğine bakılacak olursa, Mu'tezililer, bu adlandırmayı hiçte hoş görmüyorlardı. Gerçekten de, kendisini mu'tezilî imamlara adayın bu yazar, kitabının bir bölümünde, bir gün Süfyan-i Sevri'nin, Cabir b. Abdullah'ın otoritesi konusunda Hz. Peygamber'in şunu haber verdiğini rivayet ettiğini anlatmaktadır: "Doğrusu, benim ümmetim zamanla yetmişden fazla fırkaya ayrılacak. Bunlardan sadece bir tanesi hak kalacak ve en dindarı, kenarda/tarafsız olan (mu'tezile) olacak." Daha sonra Süfyan, taraftarlarına bu ismin verilmesini tavsiye etti. O onlara; "zira Peygamber, sizin rüşvetçilerden uzak kalmanız gerektiğine vurgu yaptığını" ifade etmiştir. Fakat arkadaşları ona şöyle dediler: " Amr b. Ubeyd ve taraftarları bu öneri hususunda senden önce hareket edip seni geçtiler. Bundan sonra Süfyan, *nâciye* (kurtulan kişi) sözcüğünü, "tarafsız kalan" kişi³ (*mu'tezile*) yerine koyarak nakletmeye başladı.

3 Gelenekçilere (Hadisçilere) göre bunun diğer bir versiyonu da şöyledir: "...kurtuluşa erecek olan kişi, benim sünnetimi takip edecek ve ümmetimin (büyük kitlesine) bağlı olarak kalandır." Müslümanlar arasında savaşın/çekişmenin olacağını ve bu durumda tarafsız (i'tizal) olanı öven bir başka hadis daha vardır. Denilebilir ki, İbn Murtezâ'nın ravisi/nakilcisi, etimolojik bir anekdot oluşturmak için bu iki anla-

Hangi şekilde olursa olsun, Hicrî III.yüzyılda iktidarı eline geçiren bazı Abbasi halifeleri kanalıyla gücü eline geçiren Mu'tezile, kan dökme pahasına, görüş ve düşüncelerini zorla kabul ettirmeye başladı. Reaksiyon gecikmedi. Bu şiddetli zorlama, doğal olarak mu'tezilî eserlerin ortadan kaybolmasına neden oldu. Coşku ve heyecanla ortadan kaldırılan mu'tezilî eserler, tüm bu geçen zamanlara kadar, sadece muhalifler tarafından yazılan eserlerle tanınmakta idi. el-Hayyât'ın *Kitbu'l-İntişar* adlı eseri 1925 yılında Kahire'de yayınlandı. Çok geç de olsa, aşağıdaki eserlerin mikrofilmlerinin "Institu des Manuscrits Arabes de la Ligue des Etats Arabes: Arap Ülkeleri Derneği Arapça Elyazmaları Enstitüsü" adlı bir enstitüde mevcut oldukları keşfedildi:

- 1- Abdulcebbâr'a ait olan *el-Mu'temed fi Usûli'd-Din*;
- 2- Yine aynı yazar (Abdulcebbâr)a ait olan *Müteşabihu'l-Kur'ân*;
- 3- Ebu Muhammed İbn Manikdim İbn Ebu Haşim er-Râzi'ye ait olan *Şerhu Usûli'l-Hamse li Abdi'l-Cebbâr*;
- 4- Ebu Muhammed İbn İsmail İbn Ali el-Ferzâdi'ye ait (tarafından) *Şerhu Usûli'l-Hamse li Abdi'l-Cebbâr*.

E. İ.²'nin ("Abdu'l-Cebbâr" maddesine) göre; *el-Muhit bi't-Teklif* adlı eserin Berlin, Leningrad, ve Kahire'de bulunan nüshaları ile İstanbul, Şehit Ali'de bulunan *Tesbitu Delâilî'n-Nübüvve Seyyidena Muhammed* adlı nüshalar da, Abdulcebbâr'a ait eserlerdir. 1960 ve sonrasında Abdulcebbâr'a ait olan *el-Muğni'nin*(VI, VII, XIII, XVI.cilt vb.) nüshaları Kahire'de yayınlanmıştır.

Fakat söz konusu eserler itikadî ve kelamî içeriğe sahip olup, bunlarda tam olarak hukukî hiç bir şey yoktur. Yine Abdulcebbâr tarafından, Mu'tezile'ye ait bir biyografî sözlüğünün Kahire'de bulunduğu işaret edilmektedir. Bu çalışma, hukukla ilgisi bulunan bir takım bilgileri kapsamaktadır.

Sevgili dostum Prof. Levi della Vida'nın bana bildirdiği ve benim için mikrofilmlerini temin ettiği anonim bir kitabın, Arapça 1100 numara ile Vatikan'da bulunmaktadır. Bu eser, *icmâ* ve *kıyas-ictihad* konularını ihtiva eden iki bölümü kapsamaktadır. Bu nüshanın 212 sayfası, *usûl-ü fıkıh* alanında Mu'tezilî bir eserin iki cildini oluşturduğu hissedilmektedir. Bunun, Abdulcebbâr'ın *Kitbu'l-Umed* adlı eseriyle aynı olması mümkündür, ki bu eseri, (yani, *Kitbu'l-Umed*) el-Basri'nin, yayınladı

tıyı birbirine karıştırmıştır. Dahası/üstelik sadece, fanatik mu'tezilî olan İbn Ebi'l-Hadid -Yazarımızın *Gurar el Edille*'sinin şarihi/yorumcusu (el-Fuâti, *Mecmau'l-Âdab* ve el-Havansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, *Şerh-u Nehcü'l-Belâğâ'nın* editörü tarafından kitabın biyografik önsözünde zikredilmiştir.)- değil, aynı şekilde Kadî'l-Kudât Abdulcebbâr bile (örneğin; *Muğni*'sinde, VI.cilt) hiç bir rahatsızlık duymadan bunların Mu'tezile olduğunu söylemektedir.

diğımız *el-Mu'temed fi Usûlil-Fıkıh* adlı eserinden önce kaleme almıştır. Zira bu anonim eserin pasajları el-Basrî'de tekrarlanmaktadır. Bu hususa yeniden döneceğiz.

Yayınladığımız metin tam olup, eksik metinlere tercih edilmektedir. Diğerlerinden daha sonra yayınlandığından, neredeyse konu üzerinde Mu'tezile ile ilgili tüm yazılanların bir sentezini oluşturmaktadır. Zira yazar, bu ekoldeki seleflerinin çalışmalarını yeniden ele aldığı ileri sürmektedir. Şayet bir gün bunlar keşfedilirse, selef/öncekilerin eserlerini anlamak için bu nüsha bir belge olacaktır.

Hiç şüphe yok ki, mu'tezilî eserlerin yokluğu, bir çok yanılığı da beraberinde getirmektedir. Bu eserle, temelsiz, uydurma ve dayanaksız fikirler ortadan kalkacak ve Mu'tezilî doktrinleri oluşturan değerler yeniden teyit edilecektir. Diğer Mu'tezilî yazarların düşüncelerine göre, mevcut eserdeki alıntılar, muhaliflerin yazdıklarında karşılaşılanlardan daha güvenilirdir.

Okuyucular farkında olmayabilirler (belki lüzumlu görmeyebilirler), ama bu *usûlü'l-fıkıh*'ın bilimsel yönünü anlatmaya başlamadan önce Mu'tezile (Mu'tazilisme) üzerinde özel olarak bazı prensipleri anlatmakta yarar vardır.

Bu ekolün menşei konusunda çok fazla detaya girmeksizin, Mu'tezile'nin İslam tarihi sürecinde nispeten yavaş yavaş ortaya çıktığını söyleyebiliriz. (Bu da muhtemelen umeyye oğulları dönemini (umeyye halifeliğini) takip eden yıllara rastlamaktadır. Mu'tezilenin var oluş nedeni, aynı zamanda onun i'tikadî-kelamî ve felsefî oluşum kaynağını da oluşturmaktadır. Bu ekolde hukuk, sadece bir yansıma ve sonuç olarak arenaya girmiştir. İyi ya da kötü her hangi bir mesele, düşünen beyni meşgul etmektedir. Müslümanlar da bundan muaf değillerdir. Politika dahi bu işe karışmada gecikmedi, hatta politikaclar yürürlükte olan rejimi herkese duyurmak için bundan yararlanmak istediler. Gerçekten de Kur'ân, iyi bir Müslümanın karakteristik özelliğinin "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" çerçevesinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in şu sözü de bu durumu açıklar niteliktedir: "Sizden her hangi biriniz bir kötülük gördüğü zaman, onu eliyle düzeltsin, eğer bunu yapamıyorsa, o halde onu diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmiyorsa, bu durumda ona kalbiyle engel olsun, lakin bu son şık, imanın en zayıf derecesidir."

Hayır ve şer problemlerinde (emir ve nehy konularında) yoğunlaşmak, ya da daha ziyade güçlü bir entellektüel düşünce, büyük günah işleyen birinin -ki yazımızın dediğine bakılacak olursa, (s.511) büyük günah olmasa bile- Müslüman olarak kalıp kalamayacağını bilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Hicrî I. yüzyılın birinci yarısında Haricî teorisyenler böyle bir durumdaki Müslümanların zındık, sadakatsiz ve döneke olup, tövbe etmedikleri sürece öldürülmeleri gerektiğini ifade etmektedirler. (Zira, her ne surette olursa olsun yapılanlardan sonra Allah, tövbe edenleri bağışlar.) Burada günahkar, İslam devletinin idarecisi olarak, bizzat halifenin kendisi ise durum ne olacak? Bu manzara, İslam tarihinde din adına siyasi idarenin nasıllığını kolayca ortaya koymaktadır.

Haricileri ve onların ardı arkası kesilmeyen kanlı isyanlarını, aynı zamanda da içten ve samimi olduklarını bir tarafa bırakalım; onların, aile önderleri tarafından dinlerinden döndürülen kadın ve çocukların katline izin vermeleri gibi aptalca ve hakaret-vari yönlerinin de bilinmesi gerekmektedir.

Müslümanların büyük bir çoğunluğu, günah işleyen kişinin her zaman mümin olarak kalacağı, Allah'a bağlı olacağı ve bu yönüyle de, mahşer ve hesap gününde, Allah'ın dilerse onu affedebileceği, dilerse de ceza verebileceği görüşü üzerinde birleşmişlerdir.

Mu'tezile, orijinal olmak istiyordu. Ona göre günah işleyen kişi "iki durum arasında bir konumdadır: "el-menziletü beyne'l-menzileteyn" İmanla küfür arasında bir yerdedir: Böyle bir kişi ne Müslümandır, ne de değildir. Böyle birinin durumunu belirtmek için son nefesine kadar beklemek gerekir. İlahî adaletin mu'tezilî nosyondaki en esnek hali şudur: Allah, hiç bir günahkarı bağışlamak zorunda değildir. Mu'tezile'ye göre inanç esasları şu beş temel ilkeye dayanmaktadır:

1) Tevhid (Allah'ın birliği). 2) Adl (İlahî adalet). 3) Va'd ve Va'id (iyi yada kötü fiil işleyenlere karşılık verme). 4) el-Menziletü beyne'l-menzileteyn: iki yer arasında bir yerde olmak. 5) Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker. Otantik mu'tezilî eserlerin olmadığı durumlarda bu esaslar, bizim asgari düzeyde mu'tezileyi tanımamıza katkıda bulunur.⁴

Tevhid konusu, ihtilaflardan uzak kalmamış, İslam toplumu da bu hususta bölünmeye yüz tutmuştur: Allah, birdir O'ndan başka ilah yoktur, O ezeli ve ebedidir. Hal böyle olunca Allah'ın sıfatları (var mıdır, nelerdir)? Allah konuşur. Kur'ân Allah'ın kelimidir. Buna göre Kur'ân, ezeli mi, yoksa sonradan mı yaratılmıştır? (Tıpkı) Allah gibi yaratılmamış (gayr-i mahluk) mı, yoksa mahluk mudur?

Bu tür kelamî tartışmalar günbegün, İslam hukukunu ve özellikle de hukuk metodolojisini bir tartışma zeminine itmiştir. Emir ve yasaklar, kesinlikle kaprisli bir kanun koyucu tarafından konulan keyfi uygulamalar olmayıp, bunlar, İyi ve Kötü'nün büyük bir filozofik nosyonuna (Kur'ân'ın *maruf* ve *münkerine*, hukûkun *husûn* ve *kubuhuna*) dayanmaktadır. Herhangi bir şey tamamen iyi (ma'ruf-husûn) ise, bu zorunlu bir görev olup, onu uygulamak gerekmektedir. Bir şey de tamamen kötü (münker-kubuh) ise, bu insanların hayrına yasaklanan bir şey olup, kesinlikle ondan kaçınmak gerekmektedir. Geride kalan karma (hakkında bir şey söylenmeyen) olaylarda ise durum şöyledir: Eğer vakiada baskın durum ma'ruf ise, bu iyi bir şey olarak isimlendirilir. Şayet münker yön ağır basarsa, bu tasvip edilemez ve kaçınılması

4 Zühdi Hasan Carullah, *el-Mu'tezile*, s.51 (Kahire,1366/1947), Alıntı: el-Hayyat, *el-İntişâr*, s.126; el-Eş'ari, *el-Makalât*, I, 278; el-Mes'ûdi, *Murûcû'z-Zeheb*, VI, 20, 23.

gereken bir şey olur. Fakat, vakıada zahiri olarak iyi ya da kötü bir yön görülemiyorsa, veyahut iyilik ile kötülük aynı oranda ise, bu hal, bireyin tercihine bırakılmıştır. İslam hukukçularının kanun tanzimindeki bu güzel taksimleri, asıl faili bilinmeyen bu tartışmalar esnasında gelişmiş gibi gözükmektedir.

Fakat Gazâlî, büyük bir titizlik ve dikkatli anlayışıyla bu düşünceler hakkında olması gereken düzeni hatırlatmıştır. Ma'rufu yapıp, münkerden kaçmanın gerekli olduğunu söylemek kolay, fakat onları birbirinden ayırmak nasıl olacak? Maruf ve münker çoğu zaman göreceli ve birbirine bağlantılı olan şeylerdir. (Örneğin:)"Düşmanlar için bir ülkenin kralını öldürmek iyi (maruf) bir şeydir, ama dostlar ve taraftarlar için kötüdür."(Mustasfâ, I, 56.) Hiç şüphesiz burada Düalistler için bir cevap problemi vardır. Allah niçin adil ve yarılığayıcı (Rahmân ve Rahîm) dır. Niçin sadece ma'rufu değil de münkeri de yarattı? -Kur'ân, "...De ki hepsi O'ndandır."⁵-(buyurmaktadır.) Gazâlî, "kötü bizzat kötü olmayıp, bize göre, bizim ve bazı insanların hareketlerine göre kötüdür. Dolayısıyla o, tamamen kötü olmayıp, kötü göreceli bir şeydir." diyerek bir açıklamada bulunmuştur.

Bu yoğun kelamî tartışmaların dışında Mu'tezile, git gide uygulanabilir hukuki bir sistem geliştirdi. Özellikle teorik eserlerin ve usûl-ü fıkıh kitaplarının oluşturulmasını sağladı. Bu hususta iki hususa işaret edilmektedir: 1) Mu'tezile, bu tartışmaların yapıldığı arenaya çıkmada geç kaldığından dolayı bu yeni bilimi oluşturan o olmadı. 2) Mu'tezile uygulamalı/pratik bilimi pek dikkate almamaktadır. Bu nedenle onlar tarafından yasal hale getirilen kurallara pek tanık olamamaktayız. Mevcut bilgilerimiz çerçevesinde Mu'tezilenin, İslam hukuk alanında bilinen her hangi bir ekol oluşturmadıklarını bilmekle yetinmek gerekir. Onlardan bir kısmı Hanefî olarak kalırken, pratikte bir kısmı da Şafii'dir. Maliki mezhebi, Uzak Batı İspanya ile Kuzey ve Doğu Afrika'da yerleşmiştir. İbn Hanbel ve taraftarlarına gelince bunlar, Mu'tezile teorilerinin baş düşmanlarını oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla hukukî alanda Mu'tezilenin takip ettiği ekolün Hanbelî mezhebi olduğu söylenemez.

Bununla beraber Mu'tezile, siyasi iktidara nüfuz etme ve politikanın içine girme başarısını göstermiştir. -Halife Me'mûn ve Mu'tasım, sultan Adudu'd-Devle, İbnü'l-Abbâd ve Amîdu'l-Mülk gibi idareciler onun bu alandaki etkisini göstermek için yeterlidir.- Bunlar, dini konular hakkında söz sahibi olmak için politikadan yararlanmayı düşünmüşlerdir. Bu amaçla, düşünce ve inançları değiştirmek için güç kullanmışlardır. Bu hususta çok kan akmış ve Mu'tezileye karşı kin ve öfke daha da büyümüştür. Fakat az bir zaman sonra Mu'tezile, onların politik varlıklarının izlerinde kaybolacaktı. Bu durum, Mu'tezilenin, usta, aktif, fakat temelsiz ve halk desteği olmayan bir avuç entelektüeli kazanmış olduğuna kanaat getirmemizi göstermeye

yeter. Tanrı'dan önce, her çağın baskın gücünü elinde bulunduran monarşiden (iktidardan) yararlanma eğilimleriyle büyük hata yaptılar. Fakat hükümdarlar hem ölümlü, aynı zamanda hem de kaprislidirler. Dolayısıyla, Mu'tezilenin akıl almaz düşüşü çok hızlı bir biçimde olmuştur.

Tarihi vesikalar, Mu'tezileye karşı tepki ve zulmün olduğu zamanlarda, Mu'tezile taraftarlarının Orta Asya'ya ve Yemen'e sığındıklarını ifade etmektedir. Bu geçen zamanlarda hemen hemen tüm mu'tezilî eserlerin Yemen'den gelmiş olması da, Yemen adını doğrulamaktadır. Dar kafalı insanlarla yapılan sürtüşmeler/kavgalar esnasında Mu'tezile'nin -hep böyle (ittifakın) sürüp gitmesi için- Sünnilere karşı Şiâ'yı müttefik olarak gördükleri iddia edilmiştir. Bu iddiaya henüz bir kanıt bulunamamıştır. Fakat biz de, muhtemelen böyle bir zamana kadar kalan bir meselenin belgelendirilmesine ihtiyaç duymadık.

Çok erken dönemlerde Mu'tezile iki gruba bölündü. Bunlardan biri Basra, diğeri de Bağdat ekolüdür. Fakat, Bağdat'ta oturup Basra ekolünden olan müellifimiz Ebu'l-Hüseyn'de olduğu gibi bu ayrım sınırı çok net değildir. Bu konuya yeniden döneceğiz.

Mu'tezilenin düşüş ve yıkılışı, aynı zamanda Haçlı seferlerinin başlangıcına rastlamaktadır. Fakat bu iki olay arasında herhangi bir neden-sonuç ilişkisi yoktur.

USÛL-Ü FIKIH TARİHİNDE BU ESERİN YERİ

Bu alandaki bir kaç ekole mensup İslam hukukunun biyografi sözlükleri, usûl-ü fıkıh konusuna yer vermişlerdir.⁶ Usûl-ü fıkıh tarihi üzerinde de aynı şekilde yapılan bir kaç çalışma vardır. (Bu bilgi: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Yıllık Dergisi, IX-XI, 1959, s.72-9'daki; "*Histoir de l'usûl al-fiqhchez les Musulmans: Müslümanlarda Usûlü Fıkıh Tarihi*", adlı makalemizden alınmıştır. Şimdi, bu makale, bulunduğu yerin dışındaki başka yerlerde de bulunmaktadır.) Fakat İslam bilimi çok erken dönemlerde gelişti. Her ne kadar sonradan gelenler (halef) de onun büyük bir değer arz ettiğini ve konusunda çok önemli bir eser olduğunu ifade etmiş olsalar da, Şafii'nin *Risalesi*, o dönem için, hakikaten kıymeti bilinemeyen bir eserdir. Şafii'den Basri'ye kadar değişik usûl-ü fıkıh kitaplarında bölüm ve argümanlarla yapılan karşılaştırmalar, boş bir çabadan öteye gitmez. Fakat mevcut eserde kaleme alınmış olan ve kendinden öncekilerden ve sonrakilerden çok daha önemli olan sosyo-entelektüel bir iklimden ve bir arka plandan bahsedilebilir.

6 Eser ve müellif hakkında bir değerlendirme için bkz., Abdullah Kahraman, "*Mu'tezilî Usulcü Ebu'l-Hüseyn el-Basri'ye Göre Bilgi Kaynağı ve Delil Olarak Ahad Haber*", Marife, sy.3, Konya 2004, s.167-168.

İlke ve kuralları sadece Kur'ân'la tanzim eden hukukçularla, araştırmamanın mayalanmasında Kur'ân'la birlikte Peygamberin sünnetinden hareketle bilgin uzmanların tanzim ettikleri hukuk disiplini arasında muayyen bir mesafenin olduğu biliniyordu. İki gurup da aynı toplumdan, Kur'ân ve Sünnetin temel öğretilerinden esinlenmiştir. Her zaman karşılıklı tartışma ve açıklamaların olması kaçınılmazdır. Daha sonra Peygamber sünnetinin yani Hadis ilminin gelişmesi sonucunda bu geleceğin uzmanları (hadisçiler) ile, diğer taraftaki hukukçuların içtihad, kıyas ve ikna etme yöntemiyle kural koymaları arasındaki fark daraldı. Öyle ki, bu disiplinler/branşlar arasındaki mesafe, kaybolacak dereceye geldi. Hatta neredeyse kaçınılması mümkün olmayan bireysel mizaç/huy ve kişisel anlayışlar bile geride bırakılacak düzeyde hızlı bir şekilde azalıyor. Bu tartışmalarda kavgayı durduran ve barışçıl rekabeti sağlayarak bir uzlaşma zemininin oluşumunu sağlayan kahraman Şafii'dir.

Şafii, çok yazdı ve onun yazdıkları, samimi ve çıkar gözetmeyen tüm araştırmacıları bir araya getirdi (belli konularda onlar arasında bir konsensüs sağladı). Böyle olmakla birlikte özellikle politikacılar başta olmak üzere elbette bunların da istisnaları vardır.

Şafii, 204/819 yılında öldü. Onun çağdaşlarından ve muhaliflerinden biri olan en-Nazzam (vefat tarihi yaklaşık olarak 225/839) sünni hukukçulara karşı savaşı veriyordu. -Ki o, yasak bir aşkla/gayr-i meşr'u bir duyguyla Hıristiyan bir çocuk için, tereddüt etmeden, *Risale fi tafdil't-Teslis ale't-Tevhid, De la préférence de la Tirinité à l'Unicité: Teslisin Tevhide Üstünlüğü* adlı bir eser kaleme alan (Brockalman, *GAL, Suppl. I, 339*) ve bir ayyaş olarak tanınan biridir (İbn Kuteybe, *Muhtefu'l-Hadis*, s.21, aktaran: Carullah, *op. cit.* s.222-3).- Nazzam, hukuk konusu üzerinde muhtemelen ilk yazı yazan mu'tezilî bir yazardır. Eserimiz, (yani el-Mutemed) bu müellifin bize kadar ulaşmayan eserlerinden çok sayıda alıntı yapmıştır.

Halife Me'mûn ve Mu'tasım'ın ölümünden sonra, Sünnilik Mu'tezileye galip gelince, Mu'tezile Orta Asya'ya sığınmaya başladı. Bu bölgenin Sünni hukukçuları, gerekli olan entelektüel bir kavga süreci başlattılar. Abbasi politikası, kadılık işlerini diğer mezheplere oranla daha fazla yayılan Hanefî mezhebinin salıklarına verdi. Hanefiler, Mu'tezilenin İslamî olduğundan şüphe edilen görüşlerine karşı koymada Şafii'lerden daha az istiyaklı ve daha az yetenekli değildirler. 334/944'te vefat eden büyük imam el-Maturidî -(Maturid, Semerkand yakınlarında bir köydür)- iki çağdaşıyla karşıt fikirlere sahipti. Bunlar; Türkçe bir Kur'ân tercümesi olan (Brockalman, *GAL, Suppl. I, 342*) Ebu Ali Muhammed b. Abdulvahhab el-Cübbâi (303/915) ile, bunun soyundan gelen Ebu Haşim Abdüsselam (247-321/861-963)'dir. Yayınladığımız eserde, bu iki mu'tezilî imamın eserlerinden pek çok alıntı bulunmaktadır. Maturidî'ye gelince, bir kısmı yayınlanmamış olmasına rağmen, (bazı) eserleri günümüze kadar gelmiştir.

(Bu alanda) Irak hareketsiz kalmamıştır. Şafii külliyyatını devam ettiren (*el-Emr ve'n-Nehy*'in yazarı) el-Müzenî (264/878)'den bahsetmeden (bu şahsiyet hakkında bilgi vermeksizin) bunun, el-Eş'arî'nin, Maturidî'nin çağdaşı olduğunun altını çizelim. O ve onun öğrencileri, Mu'tezileden gelebilecek zarara katlanarak, entelektüel bir duruşla edebi eserler yazmaya devam etmişlerdir. Bu arada bir göz atarak, Hanbelilerin büyük hukukçularına da işaret edelim: el-Hallâl el-Bağdadî (311/923), el-Hirakî (334/945), İbn Humeyd el-Bağdadî (403/1012) gibi (bu Hanbeli imamlardan) bazıları usûl-ü fıkıhla ilgili eserler kaleme alırken, diğer bir kısmı da aralarında daha ziyade kelamî yapıtlar bulunan eserler vermişlerdir.

Orta Asya'daki Büveyhiler, Mu'tezile tarafından işlenmişti. Bunlar Irak'ı fethettiklerinde, iki büyük entelektüel merkez olan Bağdat ve Basra'da Mu'tezilenin yeniden canlanmasının beklenmesi gerekiyordu. Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekasim*'ine göre (s.439, Cârullah'ın ifadesi: s.207), Adûdu'd-Devle (Büveyhî) kendi çağını bilgi ile doldurup, kıymeti bilinmeyen bir Mu'tezilî idi. Daha sonra Mu'tezilî aydın bir yazar göreceğiz. (O da; İbn Murtazâ'ya göre 367/977 de ölen) ve Ebu Haşim'i yetiştiren Ebu Abdullah'tır. el-Basri, onu sık sık anacak (ve eserinde ona bolca yer verecek)tir. Ondan hemen sonra, hem tarihçi, hem hukukçu ve oldukça da verimli olup bir o kadar da hızlı yetişen Abdulcebâr b. Muhammed b. Abdulcebâr adında ünlü bir simayı görüyoruz. O sadece çok eser vermekle kalmamış, aynı zamanda imparatorluğun/iktidarın *kadı'l-kudatlığını* da yapmıştır. Onun *usûlü'l-fıkıhla* ilgili *el-Umed* adlı araştırması çok değerlidir. Öyle ki, bizim yayınladığımız *el-Mutemed* adlı eser henüz mevcut olmadan önce el-Basri, o eserler üzerinde eleştirel bir yaklaşımda bulunmuştu. Abdulcebâr çok kısa zamanda yetişti. Öyle ki, yazarımız (el-Basri) *el-Mu'temed*'i yazarken ondan çeşitli argüman ve pasajlar kullandı. Bu (*el-Mu'temed*) bir intihal/aşırma olmayıp, sonradan gelenin önceden olanları devam ettirmesi ve onların tasdikidir. Vatikan'daki kalıntı eserin, Abdulcebâr'ın *el-Umed* adlı eserinin büyük bir kısmından oluşması tamamen bir şanstır.

Konu dışına çıkarak bir kaç şey söylemek gerekirse şöyle denilebilir: Bazı durumlarda çekilmez olmakla birlikte polemiğin mevcudiyetini kabul etmek normaldir. Oysa ki, hiç bir taraf kabul etmek istemese de böyle bir durum muhalifleri birbirine yaklaştırmaktadır. Mademki Peygamber'den gelen temel verileri hiç kimse birbirine hamledemeyecek, o halde Maturidî ile Ebu Ali-Ebu Haşim ve Şafii ile Nazzâm arasındaki farklılıkların hiç bir önemi yoktur. Daha önce konu edilen Vatikan nüshasının kalıntılarında şu formüle yer verilmektedir: "Önceki şeyhlerimizin şöyle bir fikri vardı, sonrakiler ise şöyle şöyle demektedirler." Bu formül, bizim eserimizde de tekrar edilmektedir. İbn Kayyim gibi çok samimi bir Hanbeli şahsiyet, el-Basri hakkında hiç tereddüt etmeden şunları söylemektedir: (tartışma noktalarında) "son Mu'tezilî söylemler arasında el-Basri'nin ifade etmiş olduğu şeyler, Sünni ekolle uyusmaktadır." (*Ahkamu Ehli'z-zimme*, II, 542)

Konumuzu yeniden ele almadan önce aynı çağda Orta Asya, (İstanbul'daki pek çok baskısıyla) usûl-ü fıkıh eserlerinin en iyilerinden biri olan *Takvimü'l-Edille*'nin sahibi ed-Debbusî (430/1038) gibi ünlü Hanefî hukukçuları yetiştirmekte idi. Bu uzman bir yazar ve hatta mukayeseli hukukun kurucusudur. (İspanya'da İbn Rüşd de onun eserlerinden ilham almıştır). Onun *Takvimü'l-Edille*'si -ne mutlu ki aynı şahsın diğer eserleri de elimizde mevcuttur- diğer yazar, ekol ve seleflerinden çok büyük miktarda alıntılar içermektedir. Dublin'de Chester Beatty Kütüphanesinde, aynı şahsın burada zikredilmeye layık olan *Mesâilü'l-Hilaf fi Usûli'l-Fıkıh* adlı eserinin iki nüshası mevcuttur.

Kitabımızda özel yazı başlığıyla ayrılan bir yerinde Basri'mizden bahsedeceğiz. Fakat, Abdulcebbar ile öğrencisi el-Basri'nin her zaman birlikte olduklarını hatırlatalım. Şu an biz, Büveyhilerin düşüşü ve dönemlerinde Mu'tezileye karşı Eş'arileri savunan Selçukluların gelişlerinin başındayız. Selçukluların ünlü veziri Nizamü'l-Mülk, Sünniliğin restorasyonu için mücadele veren Gazâlî (505/1111)'nin hocası İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'yi desteklemiştir. Adı geçen şahısların usûl-ü fıkıh alanındaki çalışmaları bize, bu alanda yapılmakta olan bir sentez türünü saptama imkanı vermektedir.

Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki uçurum, Sünnilerin ortodoksluğu (Sünniliği) oranında azalmıştır. Öyle ki Ehl-i sünnet, Zemaşeri'nin Kur'an Tefsiri gibi eserlerde olduğu gibi diğer Mu'tezili eserlerle eğitim yapmaktan çekinmemişlerdir. Hacı Halife, büyük bir Hanbelî şahsiyeti Ya'lâ el-Ferrâ (458/1065)'nin, el-Basri'nin eserlerinden büyük ölçüde yararlandığını bildirmektedir. Razî (606/1209) ve Amidi (631/1233)'nin meşhur usûl-ü fıkıh çalışmalarına müracaat edilerek, ilk polemiklerden beri bunlar gözden geçiriliyor ve ne kadar mesafe alındığının farkına varılıyor. İbn Hallikan, İbn Haldun vs. gibi tüm biyografik eserlere göre Razî ve Amidi'nin çalışmalarındaki temel ilkelerde, Basri'nin (el-Mu'temed) adlı çalışmasının mevcudiyeti göze çarpmaktadır.

Razî'nin *Mahsûl*'ü ile Amidi'nin *İhkam*'ı dört ve daha fazla cilt düzeyinde yayınlanması gereken çok büyük çalışmalardır. Sıradan öğrenciler, onlara müracaat etmezler. 685/1286'da vefat eden ünlü Kur'an tefsirinin sahibi Beyzavî, bu müellife karşı aşırı bir iştiaak duymuş ve Razî'nin bin sayfasını yalnızca 20 sayfada özetlemiştir. Yedi asırdan beri bu konuda İslamî ekollerde Bezavî'nin şerh ve yorumlarından daha üstün gelen bir çalışma yoktur. Onun şarihlerinden biri olan el-İsnevî, bu eserin "şecere"sini bize şu şekilde vermektedir: "Bil ki, Beyzavî bu eserini el-Ermevî'nin *Hasıl*'inden almıştır. Bu *Hâsıl*, Râzî'nin *Mahsûl*'ünün diğer bir versiyonudur. Mahsûl, Gazâlî'nin *Mustasfâ* ve Ebu'l-Hüseyn el-Basri'nin *Mu'temed* adlı iki eserdeki güçlüğü ortadan kaldırmıştır. Gerçekten de ben, Râzî'nin, bu iki eseri ezberlediğini ve adeta yuttuğunu gördüm. O, metni okuyup aktarırken bir ya da bir sayfaya yakını ezbere okurdu." (Bu bilgiler, kendisine özlem duyduğum öğrencim Kadı Abdurrahman'ın Urduca yazılan, *Tedvinu Usûli'l-Fıkıh* adlı eserinden alınmıştır).

Bu noktada bu eseri yayınlamaya başlamadan önce el-Basrî'nin araştırma ve inceleme alanında yer almasından zevk duyduğuma işaret etmek isterim. Paris Üniversitesi'nin üçüncü döneminde "L'İgma ou Consensus Légal de la Communauté Musulmane: İslam Toplumunun İcma' yahut Meşru' Mutabakatı" adlı teziyle 1963'te doktorasını tamamlayan Madam Marie Bernand, tezinin bir bölümünde el-Basrî'nin eserindeki "icma" kısmını çevirip analiz etmiştir. Bu tez en kısa zamanda mutlaka yayınlanmalıdır.

YAZAR

Bu eserin müellifi, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî, tarihçiler ve biyografistler tarafından çok iyi tanınmaktadır. Köken itibarıyla onun belki de Arap olmadığı, fakat Arapça stiline bakılacak olursa, muhtemelen onun İranlı olduğu söylenebilir. Onun doğum tarihini bilemiyoruz. Tekrarları eleyerek bu konu üzerinde bildiğimiz şeyleri özet halinde kronolojik bir sıra ile vermeye çalışacağız. (Aşağıdaki şahıslar, eserlerinde el-Basrî hakkında şu bilgilere yer vermektedirler:):

1. El-Hatip el-Bağdâdî (v.463), *Tarih-i Bağdâd*, III, 100, No: 1096'da (şu bilgilere yer vermektedir): O, Basra'da doğup, Bağdat'a yerleşen ve ölünceye kadar orada kelâm ilmi öğreten ve mu'tezilî doktrine göre pek çok eser yazan bir kelâmcıdır. O, Hz. Peygamber'den sadece bir hadis nakletmiştir.⁷ Gerçekten de kendisine o hadisten sorduğumda, -bütün râvî zinciriyle birlikte- ezberlemiş gibi aşağıdaki hadisi nakletti: Peygamber şöyle buyurdu: Şu ifade, önceki peygamberlerin sözlerindedir: "Şayet utanmıyorsan, dilediğini yap." -Bu hadis daha sonraları onun öğrencisi Abdullah b. Ali el-Cürcânî tarafından nakledilmiştir.- Ebu'l-Hüseyin bana, hadis ilmini Tahir b. Lüba'a'nın ve diğer bilginlerin yanında öğrendiğini söyledi. O, 4 Rabîu's-Sânî, 436 Pazartesi günü Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenaze namazını kadı Ebu Abdullah es-Saymerî kıldırılmış ve es-Sânusiyy'nin yanına defnedilmiştir.
2. İbnu'l-Cevzî (v.597), *el-Muntazam*, VIII, 126-7'de el-Hatib'in verilerinin aynıını vermekte olup, şunu ilave etmiştir: Peygamber'den bir hadisten daha fazlasını nakledip etmediği bilinmemektedir.
- 3-4- İbnu'l-Esir (v.630), *el-Kâmil'inde* ve İbn Kesir (744), *el-Bidaye'sinde* (şu ifade yer almaktadır): 436 yılının en önemli olayları, (yukarıda anlatılan) çok büyük vakıaları özetlemektedir.
5. İbn Hallikân (v.681), *Vefâyâtü'l-Ayân*, No 581 (adındaki eserinde şu bilgilere yer verilmektedir): Mu'tezilî ekolde bir kelâmcı ve bu alanda onların en seçkinlerinden biridir. Son derece güzel bir hatip, sağlam argümanlarla dolu ve çağını çok etkileyen yetkin biri idi. Usûl-ü fıkıh alanında çok muhteşem eserleri vardır. Fahreddîn-i Râzî'nin *el-Mahsûl* adlı eserinde yararlandığı hacimli kitabı *el-*

7 Şayet el-Hatip gibi genç bir hadis uzmanı, el-Basrî gibi yaşlı bir hukukçuya: "hadis biliyor musun?" diye sorar ve diğeri/öteki de: evet deyip hadis uzmanlarının/ustalarının formunda bir hadis anlatır-sa/aktarırsa; bana göre bu, onun başka bir hadis bilmediği anlamına gelmez. Böyle bir ifade büyük bir haksızlık ve adaletsizlik olur. Gerçekten de el-Basrî, eserinde sadece önemli bir hadis değil, aynı zamanda derin bilgi ve becerisiyle yapmış olduğu tartışmalarla hiç bir muhaddisi incitmeden bu hususa uzun bir bölüm ayırarak, pek çok hadis nakletmiş ve kullanmıştır.

Mutemedi, iki ciltlik *Teşeffuhu'l-Edille*, büyük bir cilt halinde *Guraru'l-Edille* ve *Şerhu Usûl-ü Hamse* bu eserler arasında yer almaktadır. Ayrıca bundan başka, imam (droit constitutionnel: anayasa hukuku) konusu, kelam (usûlud-din) ve diğer bazı konulardaki çalışmalarda da onun eserlerinden son derece yararlanmıştıdır.

6. Ez-Zehabi (v.748), *el-Iber fi haber men gaber*, III, 187 (de şu bilgilere yer verilmektedir): Çağının zeki insanlarından birisi idi. Bağdat'ta idare ettiği büyük bir öğrenci halkasına Mu'tezile ile ilgili dersler veriyordu.

7. İbn Ebi'l-Vefa el-Kurâşi (v.775), *el-Cevahir el-Mudi'a fi Tabakati'l-Hanefiyye*, II, 93-94, No 281'de (şöyle demektedir): İki cilt halindeki Tesaffuh'unu gördüm. 4.yüzyılın sonuna doğru yaşıyordu.

8. İbn Haldun (v.808), *Mukaddime*, I.kitap, 9.bölüm, *usul-ü fıkıhla* ilgili konular: Bil ki, usûl-ü fıkıh din ilimlerinin başlıcalarından biri olup, onların en önemlisi ve onlar arasında en çok yararlı olanıdır. Onda kurallar ve kombinezonlar koyup geliştirebilmek için hukukî meseleler hakkında ipuçları verebilecek derinlikler söz konusudur... Bu konuda (kural-kombinezon konusunda) ilk olarak kaleme alınan eser, bu alanda dikte edilen Şafii'nin ünlü Risalesidir. Bu alanın en iyileri olma sıfatını kelama borçlu olan ünlü eserler şunlardır: İmam'ul-Haremeyn'in *el-Burhân*, Gazâli'nin *el-Mustasfâ*, -bu iki müellif Eş'ari ekolündendirler- Abdulcebbar'ın *el-Umed* ve onun eleştirel yorumu (şerhi) olan Ebu'l-Hüseyn el-Basri'nin *el-Mu'temedi*.⁸ Bu iki yazar da Mu'tezilidirler. Bu dört eserden sonra kelamcılar arasından iki büyük imam çıkmıştır. Onlar da: *el-Mahsûl* ve *Kitabu'l-İhkâm* adlı özlü eserler veren Fahreddin-i er-Razi ve Seyfeddin el-Amidi'dir.

9. Ahmed b. Yahya b. el-Murtezâ (840), *Münyetü'l-A'mel*, (Haydarabad baskısı, s.70-71): Basri, Kadil-kudat Abdulcebbar'ın öğrencisidir. Bağdat'ta öğrenim görmüş olup, son derce bilgin ve kelam tartışmacısıdır. Başlıca *Tesaffuhu'l-Edille* olmak üzere bir çok eser kaleme almıştır. (Ebu Ca'fer et-Tûsi ?)'nin imamiyye konusunda yazmış olduğu *eş-Şafi'* adlı kitabı ve *gâibe* (imamın kaybolması) konusundaki müellifi belli olmayan *el-Muğni* adlı eserindeki yanlışlıkları ortaya koyup çürütmüştür. "Bahâşime" (Ebu Haşim taraftarları), iki nedenden dolayı onu sevmeyizler: Zira her şeyden önce el-Basri, bir kaç felsefe etüdünden ve İslam öncesi eski doktrinlerden etkilenmiştir. İkinci olarak da; kendi mezhebi olan Mu'tezilenin önde gelen simalarını eleştirmiş ve kendi kitaplarında doğru olmadıklarını söyleyerek onların argümanlarını çürütmüştür. el-Hakim şöyle bir ilavede bulunmuştur: Bu iki nedenden dolayı kendi bilgisini şükranla andırmamış ve kendine rahmet okutmamıştır. Fakat ben derim ki bu, peşin hüküm gibi bir şey olup; tam tersine, Allah onun bilgisini diğerlerinden (muhaliflerinden) daha faydalı kılmıştır. Onun *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh* adlı eserini görmüyor musun? O, kendinden sonra aynı konu ve temada kaleme alınan pek çok eserin temel ve dayanağını oluşturmaktadır. *el-Faiq* gibi, kelamla ilgilenen diğer müellifler de eserlerini onunla temellendirmişlerdir. Onun öğrencileri arasında *el-Mu'temedu'l-Ekber*'in yazarı büyük şeyh Mahmud el-Melahimi vardır. bu iki müellif, (Yemen kralı) İmam Yahya İbn Hamza ve İmamiyye mezhebinden pek çok yazar gibi, dönemin bir çok bilginini tarafından kendilerine rehber edinilmişlerdir. Yine onları rehber a-

8 Bu te'yit/doğrulama, bizzat el-Basri tarafından *el-Mu'temedi*'nin girişinde, karşıtlarına karşı kullanılmıştır, ki onun el-Umed'e yapmış olduğu şerhin/yorumun bir ön çalışması ve tamamen farklı bir eser olduğunu ortaya koymaktadır.

lanlar arasında *lütu*⁹ ve ihsanın (Allah'tan geldiğine inan) ve Basrî'nin görüşleri-ne saygı duyan ve şartsız bir şekilde teslim olan Fahreddin-i Razi de vardır.

10. İbn Hacer el-Askalâni (v.852), *Lisanü'l-Mizân*, V, 298, No 1009: O bir kadı (?) idi. Ebu Ali İbn el-Velid'in biyografisinde bahsettiğim gibi, sadece bir hadis bilmekte idi. (Onun sadece bir hadis bildiğini intikal ettiren şahıs, onun öğrencisidir). İbn Hacer yine de, "hak mezheplere karşı olanlara göre, onun çok dindar ve saygılı bir zat" olduğunu ifade etmektedir.

11. Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*: el-Basrî, Şafii mezhebinden idi. Fahreddin-i Razi, *el-Mahsul*'ünü, onun *el-Mu'temed* adlı eserine göre çıkarıp yayınlamıştır. Yine aynı şekilde el-Kâdı Ebu Ya'lâ Muhammed İbn el-Hasan el-Ferrâ (v. 458) da onu (*el-Mu'temed*'i) oldukça fazla kullanmıştır.

12. İbn el-İmâd (v.1089), *Şezarâtü'z-Zeheb*, III, 259: el-Basrî konusunda ez-Zehabi ve İbn Hallikan'ın söylediklerini özetlemiştir.

13. Hayreddin ez-Zirikli (çağdaşımız), *Kâmûsul-Â'lâm*, VII, 161: el-Basrî'nin eserleri arasında, *el-Mu'temed* ve *Şerhu Esmâi't-Tabia* (?)'nin nüshaları bulunmaktadır.

14. Muhammed Ali Tebrizî (çağdaşımız), *Rayhanâtü'l-Elibbâ*, V, 41: Tebrizî, onun kaynakları arasında *Namei Danişwerân* adlı bir eser göstermektedir. Fakat, onun hakkında hiç bir yeni bilgi yoktur.

15. Anonim. (Bu bilgi) ne yazık ki başlığı güveler tarafından yenerek delik deşik edilmiş ve müstensihin, imkanlar ölçüsünde, yazarın şeceresini ifade ettiği, bizim de kendisinden yeterince (ya da- daha yukarıda) bahsettiğimiz *Tecridü'l-Mu'temed* hakkındadır: *Kitabu Tecridü'l-Mu'temed*, Ebu'l-Hüseyin Muhammed.....(bu arayı güveler yemiş) el-Hüseyin el-Basrî'ye aittir. Bu el-Hüseyin, hiç kuşkusuz, yazarımızın büyük babası/dedesesi olan et-Tayyib'in babasıdır.

16. Bağdatlı İsmail Paşa (v.1339), *Hediyyetü'l-Ârifin*, (II, 69)'de, *Faitu'l-Ayn 'ala Kitabî'l-Ayn li'l-Halil* adlı lügatla ilgili bir eseri ona atfetmektedir. Fakat bu, gerçeği çok fazla yansıtmamaktadır. Zira genel olarak bu eser, Gulam Sa'labe'ye atfedilmektedir.

İÇ TANIKLIK (MÜELLİFİ DAHA YAKINDAN TANIYALIM)

Biyografik metinler bağlamında biz, Hacı Halife'ye göre fikhî meselelerde el-Basrî'nin Şafii mezhebinden olduğunu gördük. Bunun doğruluk kaynağının ne ölçüde olduğu bilinmemektedir. Brockelmann, fikhî meselelerde onu Şafiiilerden saymaktadır. Fakat, İbn Ebi'l-Vefâ'nın onu Hanefiler arasında sınıflandırdığını görmekteyiz (c. No: 7). el-Mu'temed'in şârihi Süleyman b. Nâşir de, tıpkı bizim bu eserin 135.sayfa ve n.2'de not ettiğimiz gibi, el-Basrî'nin bir Hanefî olduğunu ifade etmektedir. Çağdaşı Hatip el-Bağdatî'den beri bütün biyografistler, el-Basrî'nin cenaze namazını Bağdat kadısı Ebu Abdullah es-Saymerî (Ebu Hanife'nin hal tercümelerinin en iyilerinden birinin yazarı ve büyük bir Hanefî fakihidir. Konu için bkz: GAL, II, 285 ve 636)'nin kıldırıldığını belirtmektedirler. Bu durum da, yazarımızın, din ve

9 Bu konu (lutf) ile ilgili çok uzun tartışmalar sadece Basrî'de olmayıp, Vatikan Parçalarında (nüshalarında) bile yer almaktadır.

mezhep işlerinin pratik meselelerinde Hanefî prensiplerini takip ettiği anlamına gelmektedir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, onun kitabı okunduğunda, Basrî'nin hukukî bir yeteneğe sahip olup, tüm İslamî meselelerde ve i'tikadî konularda olduğu kadar, hukukî konularda da çok rahat fikir beyan edebilen bir müctehid görünümünde olduğu söylenebilir.¹⁰ O, Mu'tezilenin önde gelen imamlarını kendi şeyhiymiş gibi nitelendirerek, açıkça ve hiç çekinmeden Mu'tezilî bir kelamcı olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu durum onun, daha önceki Mu'tezilî hukukçuların herhangi bir konu üzerindeki uygun olmayan görüşlerini dile getirmesine engel değildir (yayınlanmış eserin 419 vd. sayfaları). O, şayet akıl herhangi bir kişiyi Şafî'î'de mevcut olan problemlî bir meseleye götürürse, o şahsın her zaman Şafî'î'yi takip etme zorunluluğunun olmadığını da ifade etmektedir. Ebu Hanife'ye karşı da bundan pek farklı değildir.

Bununla birlikte itiraf etmek gerekir ki, mevcut eserde otobiyografik veriler değil, fakat Haçlılarla savaşın eşiğinde olan Bağdat halkı konusunda da pek çok bilgi mevcuttur. Bunlardan bir kısmına işaret edelim:

Sanatkarlar, yeni bir şey keşfettikleri zaman, aynı zamanda onun için yeni bir isim de icat ederlerdi. (s.24, 215-3).

Okula gitmek istemeyen genç çocuklar, cezalandırılmak amacıyla zaman zaman hapsedilirlerdi. (s.83).

Arap dilinde şimdiki ve gelecek zaman kipleri için ayrı ayrı kalıpların olmaması hayret vericidir. Geniş zaman kipi her ikisinin de yerine kullanılmaktadır. (s.210). Yazarın Arap olmadığını söyle(yebil)mek için, bunun bir bahane olarak ileri sürülmesi gerekmez mi? (Onun Arap dili hakkındaki bu ifadesi, onun Arap olmadığını ortaya koymaz mı?)

İtiraf edilmelidir ki, Bağdat alimleri, özel konular üzerindeki fikirlerinden bahsetmeksizin (düşüncelerinden yararlanmalarına rağmen) Uzak-Batı (İspanya vs..) hukukçularının isimlerini bilmiyorlardı. (s.535)

Her bireyin dış şeklinin farklı olması gibi, tüm insanların tarzı/üslubu da diğerlerinden farklıdır. (s.579).

10 Benzeri değerlendirmeler için bkz., Kahraman, s.167.

Tüccar, açıkça belli olan yüksek fiyatların, her zamanki gibi düşük olduğunu iddia ederek yalan söyler ve istemese de bilinçli olarak rakam üzerinde ısrarla yemin eder. (s.469).

Müslümanlar arasında Arap olmayan ve bir tek kelime bile Arapça bilmeyen, fakat bütün kalbiyle Kur'ân-ı Kerim'i öğrenenler olduğu saptanmıştır (s.620)

Onun zamanında çöllerde bile sadece yolları belirtmek için yön levhaları değil, aynı zamanda beyaz rengi ile gerçeklerinden (diğer taşlardan) ayrılan sınır taşları da bulunmakta idi. (s.824)

el-Basri, fizik bilimi nosyonuna sahiptir. (s.878). Böylece o, insanın, kalp atışları ile vücudunda oluşan sıcaklığı solunum vasıtasıyla dışarı attığını söylemektedir. Aynı şekilde o, medikal/tıbbi nosyona da sahip olup, bu yönü ile de kızgın/öfkeli ve melankolik karakterleri de birbirinden ayırmaktadır (s.581). O, yağmurlu bulutlar ile, yağmur beklenmeyen bulutları birbirinden ayırabilecek bir meteorolojik nosyona da sahiptir, (s.973).

Bilinmelidir ki, Brahmanlar ve Hindular, dinsel nedenlerden dolayı et yemezler, (s.871).

Eserde enteresan ve önemli vakıalar da rivayet edilmiştir (s.942): Şeybânî, iki farklı baskısı bulunan Şafii'nin er-Risale'sinden önce İslam hukuk kaynaklarının dört olduğunu düşünüldüğünü söylemektedir. Aynı şekilde o, (s.692) diğerlerinin kıyas diye adlandırdıkları şeye Şafii'nin "istidlâl" adını verdiğini, ve kıyasın Şafii için istidlâl olduğunu not etmiştir. Bunlar, Şafii'nin çalışmalarıyla ilgilenenler için çok önemlidirler.

Kitabın 821.sayfasında bulunan tek otobiyografik ifade şu şekildedir: "Bu, bizim *el-Kıyasu's-Şâri'* adlı yayınlamış olduğumuz eserdekenden daha iyi bir fikirdir." Burada, biyografistler tarafından belirtilmeyen), fakat İstanbul baskısının sonunda bulunan *el-Kıyasu's-Şâri'* takip eden *Ziyadâtü'l-Mu'temed* adlı eseri, *el-Mu'temed* adlı esere ek olarak (ya da, Mu'temed'in zeyli olan *Ziyadâtü'l-Mu'temed* adlı eseri), onun çalışmaları arasına ekleyelim.

O, güzel bir teknik terimle *Taharuc* (s.998) diye adlandırdığı kuralların /devletler özel hukukuna dair anlaşmazlık (devletler ihtilafı) kurallarını bilmektedir.

Yazarımızın stili bizleri üzmektedir: Zira o, sadece önemsiz meseleler üzerinde lüzumsuz tartışmalar değil, aynı zamanda onlarca gramer hatası da yapmıştır. Bu hataların, hocalar tarafından muhtemelen herhangi bir yazım amacı taşımaksızın irticalen verilen kurslarda, öğrencilerin eser yazmak amacıyla almış oldukları notlardan kaynaklanmıştır. Basri'ye hak vermeyi gerekli kılan bir olguya işaret edelim. İslamî literatürde Peygamber'in ashabını saygıyla anma alışkanlığı: *es-sahabetü radiyallahu anhüm* formülü ile yapılmaktadır. Fakat yazarımız, hemen hemen her

zaman müennes (dişil) tarzı kullanarak, *es-sahabetü radiyallahu anha* şeklinde bir ifade kullanmaktadır. *Ashab* (compagnons) sözcüğü ile *sahabe* (la compagnie) sözcüğü arasında farkın nedeni, bu sonuncu kelimenin, bir adıl olarak müennes olmasıdır. O halde bu duruma göre, "*La compagnie, que Dieu l'agrée*" et non pas "*...que Dieu les agrée*": Allah *arkadaşlığı/yakınlığı kabul eder*, demek tamamen tutarlı iken, *Allah onları (arkadaşlarla birlikteliği) kabul eder*, demek tutarlı olamaz.

Müslümanlar arasında Mu'tezilenin rasyonel olduğuna inanılmaktadır. Bu durumu doğrulamak için pek az argüman vardır. Gerçekten de, kendi ifadesiyle (s.913) Kur'ân'ın mahluk olduğu meselesi dışında Mu'tezileyi, İslam'ın diğer kelimeler veya fıkıh ekollerinden ayıran hemen hemen hiç bir şey yoktur. Kuşkusuz, hukuk kaynakları noktasında akıldan bahsediyorlar, fakat bu, kıyas ve içtihad ile isimlendirme şeklinde bir tarzdir. Hiç kuşku yok ki, ayetlerin ve hadislerin yorumlanmasında, insan kendi yeteneğini ortaya koymaktadır. Bu durum da, yorum yapan kişinin en son vardığı anlayıştır/noktadır.

Mu'tezilenin hadise inanmadığı sesli bir şekilde ifade edilmektedir. Tam tersine, sadece mütevatir hadis değil, aynı zamanda hadisler arasında çok daha zayıf olarak kabul edilen, fakat genel düşünce ve yoruma üstün gelen haber-i vahidleri bile kabul etmektedirler.¹¹ Yazarımız, bu alana neredeyse yüzlerce sayfa ayırmış ve sadece kendi düşüncesini değil, Nazzâm vs.. gibi bir kaç nüansla aynı fikre sahip olan Mu'tezilenin eski imamlarının görüşlerine de yer vermiştir. Örneğin; bir yargıç, sadece bir şahide bağlı kalmaz, genel olarak iki şahit gerekmektedir. Önemli benzerlikleri olan meselelerde, Peygamber'den gelen hadis için de iki tane ravinin olması gerekmektedir (s.566-616...). Böyle bir meseleden dolayı Mu'tezilenin hadisi reddettiği söylenemez.

Mu'tezililer, mu'tezili olmayan Müslümanları kâfir gibi kabul ederler. Fakat yazarımız, bu sertliği yumuşatır ve "Küfre indirgeme hususunda" şöyle der: Şayet bir kişi ibadetlerinde yön olarak Kâ'be'den kasıtlı olarak yüz çevirmezse, iman nokta-i nazarından diğer hususlar çok önemli değildir. (Böyle bir kişi mü'mindir. s.68).

Mu'tezile ile Şia'nın, Ehl-i sünnet'e karşı oldukları iddia edilmektedir. Fakat bu pek o kadar da ispatlanmış bir mesele değildir. Sadece mevcut eserde karşılaşılan bu olay, i'tikadî olmayıp tarihsel bir olaydır. Gerçekten de o, orada (s.6469) son derece otantik bir hikaye olan, Peygamber'in, kızı Fatıma'ya bağışladığı Fedek arazisinin hikayesini anlatmaktadır. Halife Ebubekir'in bunu reddettiği ve bu köyün arazisinin devlete ait bir kamu malı olarak gördüğü ve bu yönüyle de Peygamber'e ait bir özel mal niteliği taşıyan bu yeri, onun yakınları arasında taksim etmediği bilin-

11 el-Basri'nin âhad habere ilişkin görüşleri hakkında bilgi için bkz., Kahraman, s.169-184.

mekteydi. Ayrıca, İbn el- Murtaza; Basrî'nin, eserleri arasında Şafii'nin *imam* konusunda, Muğni'nin de *gaib imam* hususundaki (konuları) çürütüp boşa çıkaran eserlerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu eserler henüz bulunmadığı için, Basrî'nin bu noktalar üzerindeki Şii doktrinini onaylayıp onaylamadığı bilinmemektedir. Mevcut eserde Basrî,(s.518- 530 vs..) bir icmanın/konsensüsün olması hasebiyle Hz. Ebubekir'in halifeliğinin meşru' olduğunu kabul ettiğinin altını çizmemiz gerekmektedir. Diğer eserlerde de bundan başka bir şey söylemesi söz konusu değildir.

Daha sonraki dönem müellifleri, İslam'dan önceki peygamberlerin öğretilerinden, onların tutum ve davranışlarından ve özellikle de İslam hukukunun geçerli kaynaklarından biri gibi Kitab-ı Mukaddesten bahsetmektedirler. Bunda şaşılacak hiç bir şey yoktur. Zira Kur'an, bu hususa çok açık ve kesin olarak işaret etmektedir. Hz. Muhammed'den önce Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Davud ve Hz. İsa gibi bir çok peygamberin adını verdikten sonra, şöyle demektedir: "İşte onlar Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir: o halde sen de onların yoluna uy." (VI,90). Bu husustan bahseden en eski usülcünün, Serahsi olduğu zannedilmektedir. Fakat yazarımız (da eserinde) bu meseleye uzunca bir bölüm ayırmıştır. (Bölüm no:216).

YAYIN

Yayınlanmış olduğumuz bu kitap, aşağıda yer alan bir kaç elyazması esere dayanmaktadır:

1946'da Yemen' yolculuk yaptığım da Hudaida kapısı (sınır/gümrük kapısı) yakınındaki Beytü'l-Fakih şehrinin Şafii kadısı al-Ahdal'ın kütüphanesini ziyaret edebilmişim. Elyazma eser ve nüshalardan oluşan onun bu zengin koleksiyonunda hiç beklemediğim bir anda, el-Mu'temed'in bir nüshasıyla karşılaştım. Bir başkasını almak için bu kitabı yerine koymak istediğimde bir kaç kez aynı kitap tekrar karşıma çıkıveriyordu. Son derece misafirperver olan kadı, bana şöyle dedi: "Şayet bu eser sizi ilgilendiriyorsa, onu size verebilirim, zira bu benim işime pek yaramıyor." Onun bu olağanüstü cömertlik ve lütufkarlığı karşısında şaşkınlıktan dona kalmıştım. Onu bu durumdan kurtarmak için bütün gücümü denedim, fakat boşuna. Kadı beni onurlandırmak için merkebi üzerinde bir kaç saat yolculuk yaparak beni uğurladı. Biraz geç olmakla birlikte, bir kaç hafta sonra ben de ona, Şafii basımı olan Beyhâki'nin es-Sünenü'l-Kübrâ'sını posta ile gönderdim. Bu olay üzerine, memnuniyetini ifade etmiş ve böyle bir esere sahip olması onu, Mu'tezili bir sünen nüshasına sahip olmaktan daha da mutlu etmişti.

Brockelmann'ın GAL'ının *Supplément* l'ine müracaat ederek İstanbul Laleli kütüphanesinde aynı eserden iki tane bulunduğunu öğrendim. Hiç vakit geçirmeden Türk yetkililerin sonsuz hoşgörü ve nezaketleriyle, eserin mikrofilmlerini temin ettim. Daha sonra M. Fuat Sezgin çok hoş ve kibar bir şekilde, aynı eserin 1.cildinin İstanbul Topkapı'daki III.Ahmet kütüphanesinde olduğunu bildirme nezaketinde bulundu. L'Institut des Manuscrits Arabes de la Ligue des Etats Arabes: Arap Ülkele-

ri Derneği Arapça Elyazmaları Enstitüsü, her zaman Arapların dillere destan cömertliğinde mevcut olan bir jest ile beni ödüllendirdi: O (enstitü), herhangi bir karşılık beklemezsizin, benim masrafsız bir şekilde mikrofilmlere sahip olmamı sağladı. Sadece Topkapı'dakileri değil, aynı şekilde diğer iki nüshayı da temin ettiler. Enstitünün görevi, San'a'da mikrofilm yapmaktır. Bu eser üzerindeki çalışmama 1952'de başladım.

İstanbul-Laleli ve Topkapı'daki iki cildin mikrofilmini Sayın Prof. R. Brunschvig elde etmiş ve kopya etmeleri için 1961 yılında, onları, kendi öğrencileri olan Sayın M. Ahmed Bekir ve Hasan Hanefi'ye emanet etmişti. Fakat benim de aynı eseri çalışmakta olduğumu öğrenince, sadece düzenleyip tanzim etmem için değil, (aynı zamanda) elimdeki nüshalardan da kendine vermem (hakkımdan feragat etmem) koşuluyla benim lehime öğrencilerinden vazgeçti. Fakat, hayırsever M. Brunschvig'in bu kararına (tavırına karşı) üzgünüm, zira yayın, onun ilminden ve derin bilgisinden yararlanmaktan mahrumdur.

Topkapı'daki I.cilt, Sayın Hanefi, M. Bekir ve bir de bizzat ben olmak üzere üç kişi tarafından kopya edildi, fakat sayfalar düzenli değildi. Bu küçük detayı belirtmeliyim, zira her kopyacının kendine has özellikleri vardır. Örneğin sondaki yâ (...harfi)'nin altına iki nokta koymak için, sesler vb. şeylere farklı işaretler koymak için, tertipleyip düzene koyan yazar, kendini ifade eden bir metin/üslup takip eder ve özenli/titiz bir okuyucu da detaya gerek kalmaksızın ufak tefek benzerliklerin olup olmadığını ortaya koyabilir.

Sayın Brunschvig ile birlikte biraz çalıştıktan sonra, iki genç bilgin imkanlarının elverdiği ölçüde benimle işbirliği yaptılar. Minnet duygularımı kendilerine ifade ettim.

Metni karşılaştırmalı olarak, düzenlediğimiz tüm nüshalarla kıyasladık ve önemli değişiklikleri not ettik. Eserin uzunluğu, açıklayıcı notlar vermek suretiyle metni kısaltmamıza engel oldu.

Yazarımız, sonradan gelen yazarlar tarafından sık sık dile getirilmiştir. Örneğin; *ihkâm*'ında el-Amidi ona sıkça baş vurmuştur. Fakat, metnin tesis edilmesinde yararlanmak için *verbatim* metni bulamadık. Râzi'nin *Mahsûl*'ü de pek yararlı (kullanışlı) olmadı. Dolayısıyla bizim tatmin olmamız, sadece elyazması nüshalara kalmış oldu.

Biz, her biri eserin bir ve ikinci ciltlerini içeren İstanbul'daki ...(kaf rumuzu) ile gösterilen Topkapı ve ...(lam rumuzu) ile gösterilen Laleli nüshalarını temel olarak aldık. Daha kötü olmalarına rağmen, komple oldukları için bu nüshalara karar vermek zorunda kaldık. Nüshaların en iyisi ...(sâd rumuzu) ile gösterilen San'a camisindekindir, fakat ne yazık ki o da, sadece 2.cildi içermektedir. İşte kendilerine ulaşabildiğimiz tüm nüshaların bir tasviri:

Sultan III.Ahmet Nüshası, No1318, Topkapı (kaf rumuzu)

Bu nüsha, eserimizin birinci cildini oluşturmaktadır. Bu, 16 1/2 x 24 cm. Formata sahip olup, 19 satırdan oluşan sayfalarıyla toplam 223 sayfaya sahiptir. Kendisini hiç tanıyamadığımız Ebubekir b. Abdu'l-Kâfi b. Osman el-Merağî adındaki müstensih, transkripsiyonun Hicri 27 Şaban 751 yılında tamamlanmış olduğunu belirtmiştir. Bütün eksiklikler, birinci cildinin sonunda not edilmiştir. Kitabın baş sayfasına gelince, ekte buna bağlı olarak fotoğraf da yer almaktadır ki orada şunları deşifre edip, şöyle bir tasvirde bulunabiliriz:

1. Bütün sayfa başlarında, güvelere karşı kitabı korumaya yönelik büyüleyici fakat etkili olmayan Arapça bir sözcük ve: ("be hey -güveler!- kitapların dizelerini, şiiirlerini ve bu nüshayı kemirmeyin") şeklinde bir deyim bulunmaktadır.
2. Bu formülün sağ tarafında iki satır halinde Arapça metin,
3. Biraz aşağıda, sağda, üç satır halinde mal sahibinin (müellifin değil de, bu kitabı mülküne geçiren şahsın) otografisinde kendi adı,
4. Daha solda, 1318 numara ile, Sultan III.Ahmet kütüphanesinin katalog numarası,
5. Biraz daha solda, besbelli ki, Osmanlı İmparatorluğu halk kütüphaneleri idaresini gösteren beş satırlık yuvarlak bir mühür bulunmaktadır. Zira İstanbul kütüphanelerindeki kitaplar üzerinde genellikle bu mühür bulunmaktadır ki, bu da Kur'an'ın 7.süre 43.ayetini içermekte olup onu, büyük olasılıkla kütüphaneye başışlayan kişinin adını taşıyan bir tuğra stili ile bir kaç isim takip etmektedir
6. Daha solda beş satırlık bir metin,
7. Sol uçta işaretlenmiş olan üç satırlık bir yazı,
8. Daha aşağıda iki satırlık bir yazı,
9. Mührün altında, iki satır halinde, eserin başlığı,
10. Sol tarafta, bakıldığında görünüş itibariyle nüshanın başlığının konusunu belirten kalın/koyu karakterli *usûl* kelimesi,
11. Daha solda, iki satır halinde, mal sahiplerinden iyi tanınan önemli bir şahsiyetin adı,
12. Daha aşağıda, tüm sayfanın genişliği üzerinde üç satır halinde nüshanın konusunun sayfa numarası, kaç yaprak olduğu, çizelgesi ve tablosu,
13. Daha da aşağıda, bir kez daha, kalın ve koyu yazı karakteriyle eserin başlığı,
14. Daha aşağıda, küçük karakterli, yedi satır halinde, yazarın biyografisi, (ve) neredeyse okunup, anlaşılması çok zor üç şiir,
15. Daha aşağıda sayfanın sol yarısı üzerinde dokuz ya da daha fazla (en fazla onbir satırlık), ez-Zerkeşi'nin ve burada zikredilen bazı ünlü müelliflerin kalemin-den yirmi dört supralık tanıma bilgisi ve
16. Bu tanıma yazısının sağında, kitap hakkında dört satırlık bilgi mevcuttur.
17. En sağda, teftiş kurulu tarafından incelendiğini belirtmek için tuğra formunda bir imza. Fakat hiç şüphesiz Türkçe olan bu formu/tuğrayı deşifre edemedim.

Laleli Nüshası, No 788, (lam rumuzu)

Bu, aynı serinin 2. cildir. Bilinmeyen bir nedenden dolayı, 1.ciltten ayrı olarak bulunmakta ve bir diğer koleksiyonun yarısını oluşturmaktadır. Laleli kütüphanesi şu an Muhteşem Sultan Süleyman Camisinin (Süleymaniye) karşısındaki Genel Süleymaniye kütüphanesinde Laleli Camisine taşındığı halde, Sultan III.Ahmet kütüphanesi halen -büyük bir müzeye dönüştürülen- Topkapı Sarayında bulunmakta-

dir. Kitap boyutu, sayfa satırlarının sayısı, müstensih ve eski mal sahipleri, (bunların) hepsi aynı şekilde 1. ciltte de yer almaktadır. İşte bu kitabın baş sayfasını, şu şekilde nasıl deşifre edeceğiz:

1. Tüm sayfaların üst tarafında , (güvelere karşı korunma) formülünü gösteren Arapça bir sözcük bulunmaktadır.
2. Sayfanın sağ uç tarafında, iki satır halinde, mal/kitap sahibinin adı,
3. Daha solda, iki satır halinde, satır numarasını belirten bilgiler,
4. Az daha solda dört satırlık bir yazı,
5. Yukarı tarafta, en solda, (eser üzerinde) yazıp çizmeyi deneyen sonraki mal sahibinin adı,
6. Daha aşağıda iki satırlık bir yazı,
7. Ondan daha aşağıda İki satırlık bir başka yazı
8. Bunun sağında, sayfanın ortasında, üç satır halinde, eserin başlığı,
9. Ondan daha aşağıda, iki satırlık, büyük yazı karakteriyle yazılmış cildin konusunun tablosu/çizelgesi,
10. En solda, kauçuk bir tamponda -bizim klişemizde bulunmayan, mikrofilmimizde bir sonraki çağdan kalan- okuyabildiğimiz, dört satırlık:
Süleymaniye U(mumi) Kütüphanesi
Kısmı Laleli
Yeni Numarası
Eski Kayıt No 788, (şeklinde bir bilgi),
11. Daha aşağıda, tüm sayfa genişliğinde yedi satırlık, dört satırı bir uzatma cümlesi ile birlikte, yazarın biyografisi,
12. Daha aşağıda, en sağa doğru, 1.ciltteki Kur'an ayetinin aynısına sahip olan yuvarlak bir mühür, fakat (düzen ve tanzim yönünden) altı satır halinde başka bir tanzim ve bir tuğra,
13. Bu mührün aşağısında, Laleli kütüphanesinin No 788(Arapça numara) şeklinde eski numarası yer almaktadır.
14. Mührün sonunda bir kaç kelime okunabiliyor, fakat burada güveler tarafından açılan delikler mevcut olup, arkadan gelen yaprakta da bu çukurları görmek mümkündür.

Bu cildin her hangi bir sonuç bölümü ya da son sözü yoktur.

Burada sadece Laleli'deki nüshanın ikinci cildinin, aynı yazarın diğer iki kitapçığını kapsadığını ilave edelim: Bunlardan biri mevcut esere ilave olup, *Ziyâdâtu'l-Mu'temed* adını taşımakta olup, diğeri de, *Kitabu'l-Kıyasi's-Ser'i* adında, usûl-u fıkıhla ilgili, özel bir konu üzerinde bağımsız bir çalışmadır. Laleli nüshasında bulunan sıralamayı, basma ve yayınlama yönünden epeyce yargıladık. Diğer nüshalardan hiç biri bu kitapçıkları içermediği için, diğer metinlerin saptanması çok güç ve sıkıntılı oldu. Öyle görülüyor ki, ilgili yerlerine gereken atıfta bulunduğumuz için, (bu yayında da işaret ettiğimiz gibi), onda oldukça az bir eksiklik ve boşluk vardır. (s.1033, 1036, 1047).

Bu iki cildi elinde bulunduranlarda, hicri 833 tarihinde yaşayan Muhammed el-Muzafferî, İlyas b. Yusuf b. Naci, Halil b. Muhammed el-Hanefî ve Ahmed b. Mübarek hakkında hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır. Tek istisna genç yaşta ölen, Mısırlı ünlü Türk bilgin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (745-794 / 1344-

1392)'dir. Onun hakkında geniş bilgi için Brockelmann, *GAL*, III, 112 ve *Suppl.*, II, 108'e müracaat edilebilir. Mısırlı bu şahsiyet hakkındaki bilgi bizi, 1.cildin sonunda adı geçen müstensihin el-Merâi değil, el-Merâğî olduğu düşüncesine sevk etmektedir. Mısırdaki günümüze kadar Merâğî adında pek çok şahsiyet yaşamıştır.

San'a'daki Büyük Cami Nüshası, No 81 (Sâd rumuzu)

Bu nüsha, eserin sadece II.cildir. Fakat, le fol. 16/a (yayınlanmış metnin 489.sayfası, no 11)'daki Laleli nüshası oraya satın alınmıştır. Bu 24 x 16 cm. ebacında bir cilt olup, Arap Ülkeleri Derneğinin Arapça Elyazmaları Enstitüsü Kütüphanesinin notunda belirtildiği gibi, her sayfası 21 satırdan oluşan 244 fol (sayfa) ihtiva etmektedir. fotoğrafçı bir ara/vaktiyle bir yaprak atmış, (Bu yayının n.12, 693.sayfa ve n.10, 701.sayfalarına bakılabilir). Nüsha, çok bakımlı (özenle hazırlanmış) ve metin çok kıymetlidir. Fakat son sayfanın gözden kaçması (olmaması), bizi colophonundan (colophon= reçineden) yoksun bıraktı. Fotoğrafçının herhangi bir hatası olmaksızın, fol. 243/a-b, (yayın s.987, n.2 ve 289 n.2) de eksik kalmıştır.

Müstensih, 21 fasikül/cüz halindeki bu eseri ikiye ayırmıştır. Eserin II.cildi 12.fasikül ile başlamaktadır. 13.fasikül 25/b, 14.sü 48/b, 15.si 77/b, 16.sı 101/, 17.si 122/b, 19.su 162/b, 20.si 181, ve 21.si (de) 219/b' de bulunmaktadır.

İşte bu eserin baş sayfasının tasviri:

1. Hemen ilk başta, nüshanın Zafer kütüphanesinden San'a'daki kütüphaneye naklini anlatan yedi satırlık yazı,
2. Daha aşağıda, sağ uç köşede, iki satır aralığında bir yazı,
3. Onun solunda, büyük yazı karakteriyle üç parça halinde başlık,
4. En solda, altı satır stilinde mal sahibi/musannifin adı
5. Başlığın altında, on satır aralığı halinde, ciltteki materyallerin tablosu,
6. Aşağıda, sayfanın sol yarısında dört satırlık bir yazı ve
7. Bu kısa özet ve tanıtmaya yazısının sağında iki satırlık bir bilgi bulunmaktadır.

San'a'daki Seyfü'l-İslam (=prens) Abdullah Nüshası (=sin rumuzu)

Burada söz konusu olan nüsha, bizim metnimiz değildir. Fakat o, bizim metnimizin Süleyman b. Nasır b. Sa'id tarafından kaleme alınan eleştirmeli açıklamasının bir özetidir. Bu yazar, büyük bir ihtimalle Hicri VI. Yüzyılda (Nüshanın zamanına ait) orijinal pasajları bırakmaksızın, eserin bir yönünü özetlemiş, vaktiyle onları özetlemiş ve aynı eserin Ebu Talip tarafından yapılan bir diğer yorumunun kopyalarını yeterli miktarda ilave etmiştir. Tüm bu değişik yorumları teknik olarak birbirine eklemek oldukça zordur. Şayet böyle olacak olsaydı, uzun ve bir o kadar da hacimli bir metin olmuş olacaktı. Bağımsız bir eser gibi bu nüshanın eksiksiz yayın işini (adları geçen) diğer şahıslara bırakarak, orijinal metin oluşturmak için iki cilt olan bu nüshayı kullandık. Yazarın yayınlanmasını yasakladığı, ya da orijinal metinde kısa geçtiği tüm pasajlara işaret ettik. Fakat sessizlikle geçen her yorum ondan

(yazardan) yahut Ebu Talib'in seleflerinden kaynaklanmaktadır. Bu nüsha, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin eserinin, özetlerine ve eleştirel yorumlarına ihtiyaç duyan bir eser gibi, popüleritesi olan bir eser olduğunu ortaya koymaktadır.

Arap Ülkeleri Derneği Arapça Elyazmalar Enstitüsü'nün notuna/işaretine göre bu nüsha küçük boyutlu, 17 x 13 cm. ebadında bir kitaptır. İki ciltten meydana gelip, fakat sayfa numaralarıyla (numaralandırılmış sayfalarla) üzerindeki rakamı (sur le fol.242/a) 242/a olan ikinci cildin sonuna kadar devam etmektedir. Sayfa üzerindeki satır sayısı 18 ile 26 arasında değişmektedir. Yazı biçimi yönünden kolay okunabilmektedir, fakat metin çok bakımlı ve korunmuş değildir. İşte kitabın dış görünüşünün bir tasviri:

1. Başlık, neredeyse tüm sayfayı kaplayan çok yeni bir yazı biçimiyle, onbir satırdan /parçadan oluşmaktadır.
2. En solda, 13 satırlık, devlet kütüphanesinin tescilli,
3. Sayfanın altında bir yazı,
4. Tüm bu 1/a, 1/b, 2/a ve 2/b folü/kısımları üzerinde, bir kaç hadis ihtiva eden kısa bir not, özet ve tanıma yazısı,
5. Bu tanıma yazısının sonunda, 6 satırlık, bir açıklayıcı not, 3/a folü/cildi, tam başlık, bir takım not ve tanıma özetlerini ihtiva eden yazı,
6. Vakıf gelirlerine ait üç satırlık kısa bir not,
7. Dört satırlık bir başlık,
8. Dört satırlık ithaf/sunu ya da vakıf yazıtının türü,
9. Beş satırlık bir yazı ile, sondan bir önceki mal sahibinin notu yer almaktadır.
10. El-Basrî'nin orijinal eserine bu şarih tarafından yapılan değerlendirmeyi gösteren fol. 3/b formu bulunmaktadır. Biz de, bu yorumdaki bir kaç seçme parçayı burada anmak istiyoruz:

Birinci cildin kolfonu fol. 130/b'de bulunup, yayınlanmış olan eserin birinci cildinin sonunda anılmaktadır:

- Başlıktan sonra, iki satırlık bir yazı,
- Sonra eserin başlangıcı,
- Daha sonra bunun ardından da metin gelmektedir.
- İkinci cildin kolofonu fol. 242/a'da olup, basılıp yayınlanmış olan *el-Mu'temed*'in ikinci cildinin sonunda anılmaktadır.

el-Ahdal-Hamidullah Nüshası (= Ha rumuzu)

Daha yukarıda belirttiğimiz gibi, yaklaşık olarak hicri VI. yüzyıla ait olan bu güzel nüsha, 1946 yılında, Beyte'l-Fakih'in kadısı şeyh el-Ahdal'ın bize hediye ettiği nüshadır. Eseri inceleyen Tunuslu M. Hassan Hüsni Abdu'l-Wahhâb'a göre bu nüsha bir Bağdatlı üslubuyla yazılmıştır. *Kitab-u Tecridi'l-Mu'temed* şeklindeki başlığın anlamı çok açık ve net değildir. Bu bir özet olmayıp, daha ziyade yeniden elden geçirilme, yahut yazarı belli olmayan, kendini yetiştirmeye çalışan öğrencilerden biri tarafından yazılmış yeni bir "basım" olması söz konusudur. İşte 25 x 18 cm. format, 312 fol. ve 18 satırdan oluşan sayfalara sahip olan bu nüshanın kısa bir tanıtımı:

1. Birinci/ilk yaprak kaybolmuş (mevcut değil). Ciltleme esnasında beyaz ve oldukça lüks sayfalarda, muhtemelen el-Ahdal'in aile ve nesebini ifade eden No "52" rakamı bulunmaktadır. Sonra güvelerce yenmiş ve delik deşik edilmiş başlık.
2. Arkada üç satırlık bir yazı,
3. Aynı şekilde yer yer güvelenmiş, altı satırlık bir not ve
4. Sondan bir önceki mal sahibinin dört satırlık bir notu bulunmaktadır. Nüsha, el-Basrî'nin adının geçip, okunduğu 312/a fol.'üyle bitmektedir. Sonra, kopya/nüsha karşılaştırıldı, anlamına gelen bir yazı formülü Nüshanın bazı yerlerinde sayfa kenarı notları bulunmaktadır.

Bu elden geçirilen eserin yazarı, el-Basrî'nin stili hakkında Süleyman b. Nasır'dan daha az heyecan vericidir. Doğal olarak ona hak veriyoruz:

Metni hazırlayıp, tesis etmek için bu nüshadan da yararlanılmıştır.

Milan Nüshası

Vaktiyle iş bitmiş ve metin matbaada tamamen yazılmış iken, ikinci cildin ikinci yarısının düzeltmelerinden önce tam bu esnada bir sürpriz oluştu. İtalyan oryantalistinin Büyük Yaşlı Adamı (le Grand Old Man) Sayın Prof. Giorgio Levi della Vida, 5 ocak 1965 yılında yayınlanmış olan birinci ciltten haberdar olarak, eski dökümanları arasında, otuz yıl öncesine ait olup, "Milan kütüphanesinin Nouvea Fondes'unda, F173 numara ile *Mine'l-Mu'temed fi Usul'il-Fıkıh el-Cüz'ü's-Salisi* aşere adında, büyük olasılıkla aynı eserin bir parçası olabilecek" bir bilgiyi içeren bir not bulunduğunu bize bildirme lütfunda bulundu. Bu nüshanın mikrofilmlerini göndermesi için, 1965 ocağında bu kütüphaneye müracaat ettik. Şayet basımdan önce bunu alabilse idik, onu tasvir etmek için de bir kaç kelime ilave edecektik.

Son söz

Bu giriş bitirmeden önce, bu metnin, l'Institut Français d'Etudes de Dames yayınları arasında yer almasını isteyen ve her zaman bizlere çok önem verip, çok katkılar sağlayan Prof. Henri LAOUST Bey'e katkılarından dolayı minnettar olduğumuzu ifade etmeyi unutmamak durumundayız.

Paris, M H.

P. S. - Triest'de bulunan Bay Prof. Gerignasch'ın el atması sayesinde Milan Nüshasının mikrofilmlerini Haziran 1965'te elde edebildim. Onun gerçek numarası F183'tür. Bu nüsha, 22 ile 24 satırlık sayfaları ile toplam 278 sayfadır. Başında olduğu gibi sonunda da eksikler mevcuttur.

Nüsha 26.bölümle başlamaktadır, fakat ciltlerdeki bazı yapraklar bir ciltten diğerine yer değiştirmişlerdir. Dolayısıyla bu cilt bir kaç satırdan oluşan 33.bölümle başlamaktadır. Sonra 40.bölüm, en sonunda 32, 31, 27, 28, 35, 36, 37, 38, 39 vs.. diğer bölümler devam etmektedir. Nüsha, 225.bölümün ortasında bitmektedir. Bu-

rası da 3.cüzden başlayarak 20.cüze kadar gitmektedir. Bir ciltten oluşan bu nüshanın, tüm eseri kapsadığı ve müstensihin, kitabın cüzlerini San'a'daki nüsha tarzında böldüğü görülmektedir.

Ambrosiane kütüphanesinin müdürü, Dr. Enrico Galbiati'nin bir tebliğindeki mesajına göre, Griffini tarafından hazırlanan katalog fişleri, bu nüshanın hicrî 550 yılına ait olduğunu göstermektedir. Kolay okunur bir tarzıyla Nüsha iyi bir görünüm arz etmektedir. Fakat basıldığı anda, metnin oluşturulması için aynı düzen görülmemektedir. Bundan aynı tarzda yararlanılmamıştır. Hiç kuşku yok ki bu nüsha, basılı metinle karşılaştırılabilir ve basılmış 900 sayfanın bir kısım değişikliklerinin bir listesi verilebilir, fakat bu basımı geciktirecektir. Şayet fırsat olursa, bu karşılaştırmanın sonucunu yine de bir makale formatında, yüksek düzeydeki bir gazetede yayınlayacağım. Bu arada bana, bu nüshayı görme imkanı veren tüm İtalyan bilginlerine karşı duyduğum minneti ifade etmek isterim.

NÜSHALARIN UYUMU

Topkapı nüshasının birinci cildi ile Laleli nüshasının ikinci cildinin sayfa kenarlarına sayfa numaraları konulmuştur. Burada bölümlere göre diğer elyazması eserlerin uygun düşen sayfalarına işaret edilecektir. (Not: Bu kısımda bölüm, tanzim ve düzen açısından nüshaların bölüm ve sayfaları karşılaştırılmaktadır. Geniş bilgi için bkz: s.43-46.)